

زندگی شبانه در فرهنگ مردم ایران

علی آنی‌زاده^۱

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۹/۱۳، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۲/۷)

چکیده

یکی از شاخصه‌های سبک زیست جوامع، زندگی شبانه است که نوع نگاه مردم به شب و چگونگی بهره‌مندی آنان از این بازه زمانی را نشان می‌دهد. اگرچه مفهوم زیست شبانه به لحاظ مبانی نظری، پس از انقلاب صنعتی و به واسطه رشد اقتصاد و به‌منظور استفاده بهینه از زمان شکل گرفت، بدیهی است پیش از آن بیشتر ملت‌ها متناسب با فرهنگ و ارزش‌های حاکم بر جامعه خود، حیات و سرزندگی شبانه را تجربه کرده‌اند. در جامعه سنتی ایران، سنت دیرینه شب‌نشینی، اصلی‌ترین کانونی است که با واکاوی آن می‌توان به کیفیت زندگی اجتماعی شبانه ایرانیان دست یافت. به‌جز آن بسیاری از جلوه‌های سرزندگی اجتماعی شبانه در ایران مرهون آیین‌هایی است که در بستر شب انجام می‌گیرند. این جستار کوشیده است ضمن مطالعه اسنادی و بررسی پیشینه پیدایش شهرهای ۲۴ ساعته، گونه‌های مختلف سنت شب‌نشینی در ایران را به‌عنوان مهم‌ترین جلوه فعالیت‌های فراغتی و اجتماعی شبانه ایرانیان بررسی کند و به این پرسش پاسخ گوید که: آیا زندگی شبانه ایرانی‌ها صرفاً درونی است یا می‌توان جلوه‌هایی از حیات اجتماعی شبانه در بیرون از خانه را در آنان یافت. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد به‌جز شب‌نشینی‌های رایج - که در کانون خانواده شکل می‌گرفته - بیشتر اجتماعات شبانه، وابسته به آیین و مناسبت بوده است و حضور مردم در بیرون از خانه برای تفریح، اقتصاد و اجتماع در شبانگاه به‌صورت غیرآیینی کمتر مجال بروز یافته است.

۱. پژوهشگر مرکز پژوهش و سنجش افکار صدا و سیما. کارشناس ارشد آموزش زبان فارسی (نویسنده مسئول).

* anizadehali@yahoo.com

واژه‌های کلیدی: زندگی شبانه، حیات اجتماعی شبانه، شهر ۲۴ ساعته، سنت شب‌نشینی، شب‌نشینی و آیین.

۱. مقدمه

زندگی شبانه^۱ یکی از نشانه‌های اصلی سبک زندگی جوامع و نشان‌دهنده خلق و خو، روحیات و نگاه مردم آن جامعه به زندگی و کیفیت‌های به‌دست آمده از آن است. شب‌نشینی به‌عنوان یکی از سنت‌های پسندیده ایرانیان، سرشار از آداب و آیین‌هایی است که می‌توان از آن به سبک زندگی ایرانیان در شب پی برد. امروزه با تغییر سبک زندگی و لزوم توجه بیشتر به وقت، سازمان‌ها و نهادهای متولی مدیریت شهری وظیفه دارند برای کاربران و فعالان شبانه شهری، برنامه‌هایی را تدارک ببینند. بی‌شک، بدون شناخت پیشینه فعالیت‌های شبانه خودجوش و مردمی یک جامعه، نمی‌توان درست و منطبق با روحیات آنان برنامه‌ریزی کرد. این پژوهش که با روش اسنادی و کتابخانه‌ای انجام گرفته است، با شناخت مبانی نظری زندگی شبانه، سنت شب‌نشینی را به‌عنوان عمده‌ترین جلوه حیات اجتماعی شبانه در فرهنگ بومی مناطق ایران واکاوی می‌کند و به این پرسش پاسخ می‌دهد که آیا زندگی سنتی شبانه ایرانیان در گذشته صرفاً درونی بوده است یا اینکه می‌توان جلوه‌هایی از حیات اجتماعی شبانه در بیرون از خانه را برای آنان یافت.

۲. پیشینه پژوهش

درخصوص مفهوم زندگی شبانه، کتاب‌ها، مقاله‌ها و پایان‌نامه‌های فراوانی در حوزه‌های عمران، توسعه و برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای، معماری منظر، شهرسازی، طراحی شهری، جغرافیا و برنامه‌ریزی گردشگری، حمل و نقل و ترافیک شهری، برنامه‌ریزی زیرساخت‌ها و مطالعات و مدیریت شهری و نورپردازی نوشته شده است و در بیشتر آن‌ها به‌صورت موردی امکان‌سنجی شهر ۲۴ ساعته برای منطقه یا خیابانی خاص از شهرهای مختلف؛ ازجمله تهران (قرشی‌نژاد و بحتوی، ۱۳۹۲)، مشهد (حسینی و هاشمی فدکی، ۱۳۹۲: ۶)، قم (پورمحمدی و آیت‌اللهی، ۱۳۹۱: ۵۴) و ... مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته

زندگی شبانه در فرهنگ مردم ایران ----- علی آنی زاده

است؛ اما هیچ پژوهشی تاکنون زندگی شبانه ایران را از نگاه فرهنگ عامه بررسی نکرده است.

۳. مبانی نظری

۱-۳. نظریه پردازان و رویکردهای زندگی شبانه

درباره شهر ۲۴ ساعته مباحث نظری فراوانی وجود دارد و گستره موضوعی آن بسیار متنوع است. مهم‌ترین صاحب‌نظران این حوزه عبارت‌اند از: کارمونا^۲، پاول چترتون و رابرت هالندز^۳، لئون کریتمن^۴، چپمن^۵، هیت و استیکلند^۶، بیانکین و موننگمری^۷ و کوین لینج^۸. همه نظریه‌های صاحب‌نظران درباره شهرهای ۲۴ ساعته را در ۸ رویکرد می‌توان طبقه‌بندی کرد: ۱. رویکردهای مختلف نظریه‌پردازان درباره فضا؛ ۲. رویکرد زیست‌محیطی و پایدار؛ ۳. رویکرد ادراک فضایی و بصری؛ ۴. رویکرد تعاملات اجتماعی؛ ۵. رویکرد حرکت و پیاده‌مداری؛ ۶. رویکرد ایجاد امنیت؛ ۷. رویکرد انسان‌مداری؛ و ۸. رویکرد محیطی - رفتاری (حسینی و غیبی، ۱۳۹۳: ۳ - ۹).

۲-۳. پیشینه و پیدایش شهر ۲۴ ساعته

پس از انقلاب صنعتی و به‌ویژه از دهه ۱۹۶۰ میلادی به بعد، با توسعه صنعت و اقتصاد، مشکلات بسیاری همچون ترافیک و ازدحام اماکن عمومی برای کلان‌شهرها به‌وجود آمد و زمینه گرایش به زندگی شبانه^۹ با اهداف رهایی از محدودیت‌های زمانی و افزایش زمان فراغت، کاهش زمان کار در روز، افزایش فعالیت در شب، بهبود سیمای شبانه شهر^{۱۰}، توسعه اقتصاد شبانه و فراهم کردن فعالیت‌های اجتماعی و فراغتی برای گروه گسترده‌ای از شهروندان شکل گرفت (کاووسی، ۱۳۹۴: ۴۳۰ - ۴۳۱؛ آیت‌اللهی، ۱۳۹۴: ۳۸). این رهیافت با سه دیدگاه پایه‌گذاری شد؛ توسعه اقتصاد در نوبت عصر در شهر، بهبود تصویر ذهنی شهر برای جلب سرمایه‌گذاری و فراهم ساختن مراکز شهری امن‌تر برای استفاده مردم (صادقی‌مقدم چوکامی و همکاران، ۱۳۹۳: ۲، ۱۰).

۳-۳. آیین‌ها و حیات اجتماعی شبانه

یکی از شاخص‌های کلی فضاهای شهری سرزنده با کارکردهای شبانه، مسائل اجتماعی (تعاملات اجتماعی، نظارت اجتماعی و اجتماع‌پذیری) است که باید بر اساس زمینه‌های تاریخی و مکانی شهر، شرایط بافت جمعیتی و با در نظر گرفتن جنبه‌های فرهنگی و باورهای اعتقادی آن‌ها صورت پذیرد (رضوان و خیری، ۱۳۸۹: ۷۸). آیین‌ها پایه و اساس پویایی فرهنگی و فعالیت‌های اجتماعی هستند و در طول تاریخ در پیوند با فضاهای خارجی بوده‌اند؛ از این رو، منظری که به واسطه آیین‌ها ساخته می‌شود، منظر آیینی نامیده می‌شود. در مناظر آیینی از آنجا که عموم دسترسی به فضا دارند و مشارکت و تعامل در آن اتفاق می‌افتد، زمینه حیات اجتماعی ایجاد می‌شود و با افزایش فعالیت‌های مشترک میان مردم، انطباق فضایی (تناسب فضا و فعالیت) بازسازی حرکت‌های جمعی و به نمایش گذاشتن معنا و اشتراکات ذهنی، محیطی سازنده و مناسب برای رشد خلاقیت‌های اجتماعی، تعادل روانی، اعتلای فرهنگ گفت‌وگو و احساس همدلی و تعلق به وجود می‌آید (شیبانی و همکاران، ۱۳۹۴: ۵-۹؛ غفارزاده وجدانی، ۱۳۹۴: ۷).

۴. شب‌نشینی، سنت دیرینه زیست شبانه در ایران

با مقایسه فرهنگ لغات مختلف ذیل واژه شب‌نشینی به تعریف و شاخصه‌های ذیل می‌توان دست یافت؛ از جمله گرد آمدن گروهی از همسایگان خانه‌های مجاور یا دوستان و آشنایان و خویشاوندان (جمالزاده، ۱۳۴۱: ۲۴۲). در پاس اول شب یا تا دیری از شب (نفیسی، ۱۳۵۵/۳: ۲۰۷) به منظور گذراندن دسته‌جمعی همراه با تفریح (معین، ۱۳۴۳: ۳/۲۰۲) موسیقی، رقص و آواز و صحبت کردن (دهخدا، ۱۳۷۷: ۹/۱۴۱۳۶؛ داعی‌الاسلام، ۱۳۶۳: ۳/۴۹۴) در خانه یا در جایی دیگر مانند مهمان‌خانه (صدری افشار و دیگران، ۱۳۸۸: ۲/۱۷۳۳) به‌ویژه در شب‌های دراز زمستان و شب‌های ماه مبارک رمضان (جمالزاده، ۱۳۴۱: ۲۴۲). کارکردها، زمان، مکان، خوراک، گونه‌ها و ترتیب مهمانی‌های شبانه، نحوه دعوت گرفتن و انواع سرگرمی‌های این مجالس از مهم‌ترین شاخص‌های شب‌نشینی در فرهنگ ایرانیان است که در این مجال به اختصار به آن‌ها اشاره می‌شود.

بیشتر شب‌نشینی‌های ایرانیان در گذشته در کانون خانواده و در خانه بزرگان قوم، فامیل یا محله انجام می‌گرفت و به‌ویژه در مناطقی که باید نقال یا عاشیقی برای سرگرمی‌های شبانه دعوت شود، اغلب محافل شبانه در خانه متمولان برقرار می‌شد که در این صورت شب‌نشینی در اتاقی ویژه به نام مهمان‌خانه انجام می‌گرفت (حمیدی و همکاران، ۱۳۸۴: ۱۱۰). در کردستان علاوه بر منازل، مکان‌هایی نیز برای شب‌نشینی و دورهمی‌های شبانه هست که عبارت است از: چه‌قه‌خانه^{۱۱}، سهررداری‌خانه^{۱۲} یا ذرت‌خانه و دیوانخان^{۱۳} (سلیمی، ۱۳۸۱: ۱۷۶-۱۷۷). در مناطق روستایی، به‌ویژه جوامع کشاورزان و باغداران، برخی شب‌نشینی‌ها در باغ‌ها و مزارع به دعوت صاحبان آب انجام می‌گیرد تا ضمن رهنیدن میراب از تنهایی، بر کار تقسیم آب نیز نظارت کنند (مشاهدات نگارنده). در مناطق شهری نیز بعضی شب‌نشینی‌های مردانه در قهوه‌خانه‌ها صورت می‌گیرد؛ در گذشته قهوه‌خانه مکانی برای اجتماع اصناف بود که در آن اهل هر صنف با هم ارتباط برقرار می‌کردند و زمینه کاریابی، فروش اجناس، معامله، رفع مشکلات کاری، خانوادگی و نیز منازعات طایفه‌ای فراهم می‌آمد (بلوکباشی، ۱۳۹۳: ۱۰-۱۲). علاوه بر آن، قهوه‌خانه‌ها محل نقل و روایت کتب حماسی و مذهبی بود (آقایی و آقایی، ۱۳۸۶: ۱۵۴-۱۵۵).

علاوه بر قهوه‌خانه یکی دیگر از مکان‌های شاخصی که از گذشته تا امروزه نقش بسزایی در زندگی سالم شبانه جوانمردان و ورزشکاران و اهل فتوت داشته، زورخانه است. زورخانه نه‌تنها در شب‌های معمول که در شب‌های موسوم به شب‌های تیغ ماه مبارک رمضان (شب‌های ۱۹، ۲۱ و ۲۳ رمضان)، مأمن سالم سوگواران است و از آنجا که این ورزش موزون با مرام پهلوانی و اعتقادات دینی مسلمانان گره خورده، فرصت مغتنمی را برای رسیدگی بیشتر به مناسک و عبادات دینی فراهم می‌آورد (آنی‌زاده، ۱۳۹۴: ۵۹).

شب‌چره جزو جدانشدنی شب‌نشینی‌هاست و در باور مردم است که بدون شب‌نشینی، شب‌های زمستان دیر تمام می‌شود و بدون شب‌چره نشستن خیر و برکت خانه را می‌برد و این مسئله تا آنجا اهمیت دارد که اگر میزبان شب‌چره نیاورد این متلک درباره او گفته می‌شود:

«هر که نیاره شب‌چره مورچه به غارش می‌پره»

(انجوری شیرازی، ۱۳۵۲: ۳۰/۱-۳۲)

حال و هوای مجلس، سن و موقعیت شب‌نشینان و نسبت خویشاوندی مهمانان و میزبان از جمله عواملی است که مطابق آن مجلس به صورت مردانه و یا خانوادگی انجام می‌گیرد. شب‌نشینی‌های خانوادگی در گذشته اغلب به صورت جداگانه (مردان در یک اتاق و زنان در اتاق دیگر) برگزار می‌شد (مؤیدمحسنی، ۱۳۸۱: ۳۰) بعضی محافل شبانه مخصوص جوانان تدارک دیده می‌شد؛ مثلاً در تویسرکان، جوانان آبادی به خانه رئیس ایل می‌رفتند، رئیس برای آن‌ها قصه عاشقانه از جمله عزیز و نگار و فرهاد و شیرین می‌گفت و ترانه می‌خواند که به آن «جون‌نشا» می‌گفتند (بخشی‌زاده آلیانی، ۱۳۹۱: ۳۳۲). به جز شب‌نشینی‌های معمول، برخی نشست‌های شبانه به دلیل وجه غالب آن‌ها یا قرارگرفتن در بستر آیینی خاص، گونه ویژه‌ای از دورهمی‌های شبانه را پدید آورده است که در ادامه به کیفیت چنین شب‌نشینی‌هایی پرداخته می‌شود:

۴-۱. شب‌نشینی آموزشی

مفیدترین و آموزنده‌ترین سرگرمی در شب‌نشینی ایرانیان، سنت کتاب‌خوانی است و از آنجا که در قدیم تعداد افراد باسواد کم بود معمولاً مجالس وزین با دعوت از افراد باسواد پا می‌گرفت (صفی‌نژاد، ۱۳۴۵: ۳۸۷) و به فراخور مجلسیان و حال و هوای آن، کتابی مناسب خوانده می‌شد؛ مهم‌ترین کتاب که در بیشتر نقاط ایران در شب‌نشینی‌ها و به‌ویژه در مناسبت‌های آیینی چون یلدا و ... خوانده می‌شد **شاهنامه** فردوسی بود. از خواندن این کتاب و رای سرگرمی و گرمی داشت سنت پیشینیان، اهداف دیگری نیز دنبال می‌شد؛ مثلاً عشایر ممسنی به منظور تهییج جوانان برای شرکت در جنگ‌های قومی و ایلی و نیز پاسداشت مبارزان ایل، **شاهنامه** می‌خواندند (مجیدی کرائی، ۱۳۷۱: ۵۲۳-۵۲۴). سنت کتاب‌خوانی ارتباط مستقیمی با اهل مجلس داشت؛ مثلاً در پیرسواران ملایر در محافلی که افراد مسن حضور داشتند کتاب‌های مذهبی همچون **جودی**، **جوهری** و **سراج‌القلوب** خوانده می‌شد (رسولی، ۱۳۷۸: ۲۹۶) یا در برخی مناطق خلاف محیط‌های مردانه مثل قهوه‌خانه و زورخانه، در جمع‌های خانوادگی بیشتر کتاب‌ها و داستان‌های عاشقانه و عاطفی و نیز غمنامه‌هایی چون «رستم و سهراب» خوانده می‌شد (شایسته‌رخ، ۱۳۹۱: ۱۰۳). به جز **شاهنامه** و کتب مذهبی یادشده، کتاب‌های دیگری نیز در

صورت در دسترس بودن، رونق بخش شب نشینی های ایرانیان بود که به دلیل گستردگی از ذکر آن ها صرف نظر می شود. گفتنی است اگر در شب نشینی ها افراد باسواد نبودند مجلس از قصه های شفاهی و شنیدن افسانه از زبان کهن سالان خوش بیان مایه می گرفت. در برخی از مناطق همچون آذربایجان نقل قصه توسط عاشیق و نقال چنان اهمیتی داشت که وظیفه متمولان محل به شمار می آمد تا نقال یا عاشیقی را برای شب نشینی های زمستانه دعوت کنند و البته عاشیق در زمان بیتوته هر چند شب و روز، مهمان یکی از خانواده های مرفه بود (انجوی شیرازی، ۱۳۵۴: ۲/۵۳-۵۴). به جز کتاب خوانی و روایت قصه، اوقات شبانه ایرانیان با فعالیت های هنری و آموزنده دیگری پر می شد؛ خوانش انواع شعرهای عامیانه اعم از دوبیتی، چهاربیتی، بایاتی، شروه، فریادها، بند و فلهلویات در زمره پرخواهان ترین آن ها است. بیت یکی از انواع بومی سرودهای کردی و بیت خوانی از باقبال ترین سرگرمی ها در نزد قوم کُرد بوده است. بومی سرودهای قوم کُرد در شب نشینی ها، به روش های مختلفی خوانده می شود. سیاجمانه یکی از گونه های آوازی است که در شب نشینی ها به ویژه زمانی که باغداران به طور موقت در باغ ها بیتوته می کنند، اجرا می شود. زیرشاخه این گونه آوازی سیاجمانه دره ای است که به منظور رفع خستگی به صورت تک نفره، اشعاری با همراهی ساز شمشال و دف اجرا می شود. (صحت، ۱۳۸۸: ۶۷) نوعی دیگر از آوازخوانی مردمان کُرد در شب نشینی های زمستانه، گهره لاوژ^۱ نام دارد به این ترتیب که جوانان گرداگرد اتاق می نشینند و به ترتیب آواز می خوانند و هر کس نخواند جریمه می شود و باید برای مهمان ها میوه یا شیرینی تهیه کند (سلیمی، ۱۳۸۱: ۱۷۳). در مناطق دیگر ایران نیز، ترانه خوانی و خوانش بومی سرودهای مختلف به انحای گوناگون صورت می گیرد؛ مثلاً در صالح آباد ورامین حضار به ترتیب شعر سرکوهی می خوانند و فردی ایشان را با نواختن نی همراهی می کند (انجوی شیرازی، ۱۳۵۲: ۱/۳۸-۳۹). از دیگر سرگرمی های مفرح و آموزنده که ایرانیان در اوقات فراغت از جمله در محافل شبانه از آن ها بهره مند می شدند عبارت اند از: طرح واگوشک (چیستان) و معما، نواختن دایره زنگی، بازی درآوردن و تقلید درآوردن و اجرای بازی های نمایشی، نقل خاطره، دعوت از ملا به منظور تعلیم و رفع مشکلات و مسائل دینی و مذهبی (همان جا). گرفتن فال و خبریابی از سرنوشت و اقبال خود و دیگران در

مناسبت‌های مختلف، به انحا و نیت گوناگون مانند تفأل به دیوان حافظ، فال دوره یا فال مهره، فال سوزن و یا فال چله‌به‌در، تفأل به قرآن و قرائت چند آیه از آن، تفأل به واسطه فالگوش ایستادن در شب شنبه و گرفتن فال با آفتابه مسی. گرفتن فال سوزن نزد مردم مشهد در شب یلدا به این ترتیب است که پارچه تازه آب‌نیده‌ای را آماده می‌کنند و دختر بچه کوچکی آن پارچه را سوزن می‌زند. حاضران مجلس در دل نیت می‌کنند؛ سپس یک نفر از زنان اشعاری می‌خواند. جواب شعر نیت حاضران را بیان می‌کند مثلاً:

سفید مرغی بودم بر شاخ پسته فلک سنگی زده بآلم شکسته
فلک بالی بده پرواز گیرم در دروازه شیراز گیرم

جواب: مسافر باز خواهد گشت (شعبانی اصل، ۱۳۸۵: ۱۰۱).

۴-۲. شب‌نشینی اقتصادی

یکی از کارکردهای شب‌نشینی‌ها در کنار فعالیت‌های هنری، کمک به اقتصاد خانواده و کاستن رنج کارها در قالب یاریگری‌های جمعی شبانه بود؛ مثلاً مردان پیرسواران ملایر به کمک صاحبان پنبه می‌رفتند و در کار غزرداری (جداکردن پنبه از کاسه) آنان را یاری می‌کردند. زنان نیز با دوک نخ‌ریسی ابتدا پنبه را به نخ و سپس به کرباس تبدیل می‌کردند. در این دیار اهالی سعی می‌کردند در محافل شبانه از تخصص و مهارت یکدیگر به صورت بلاعوض و بدون مزد بهره گیرند (رسولی، ۱۳۷۸: ۲۹۵-۲۹۶). در اغلب مناطق فعالیت‌های یاریگرانه با سرگرمی‌های هنری و شادی‌بخش همراه بود؛ مثلاً در مازندران کار پنبه‌دله‌گیر^{۱۵} و چرخو کردن^{۱۶} اغلب با سنت رج‌خوانی^{۱۷} و گلی به گلی^{۱۸} خواندن و نیز له‌له‌نوازی همراه بود (جوادیان کوتنایی، ۱۳۷۰: ۱۵۳-۱۵۵). عمده‌ترین فعالیت‌های اقتصادی که در شب‌نشینی‌های دراز زمستانه قدیم صورت می‌گرفت عبارت است از: پشم‌ریسی و بافتن پوشاک زمستانی (تاج‌الدینی، ۱۳۸۸: ۷۲)؛ بافتن رویه گیوه (انجوی شیرازی، ۱۳۵۲: ۱/ ۳۹)؛ دوخت و دوز (سندگل و سرابندی، ۱۳۸۶: ۶۱)؛ دوختن رودوزی‌ها و تهیه آویز اسفند (نصیری و اسماعیلی، ۱۳۸۹: ۱۳۵)؛ سبدهافی، جاروبستن،

زندگی شبانه در فرهنگ مردم ایران ----- علی آنی زاده

وصله پینه کردن کفش، چینی بندزدن، آج کردن زیره کفش و ... (رسولی، ۱۳۷۸: ۲۹۵-۲۹۶).

۴-۳. شب نشینی التذادی

بیشتر شب نشینی ها در ایران با توجه به اقتضائات مجلس و شأن مهمانان، با شوخی و تفریح و شادمانی همراه بود و مردم به ویژه در شب یلدا، این شب را با نواختن دف و دایره و رقص و ... با خوشی سپری می کردند؛ زیرا معتقد بودند در این صورت تا سال دیگر شاد خواهند بود (سندگل و سرابندی، ۱۳۸۶: ۶۱؛ جهانی برزکی، ۱۳۸۵: ۹۹؛ انجوی شیرازی، ۱۳۵۴: ۳۹/۲). برای نمونه در قوچان شب چله به چله زری معروف است. در این دیار از بین دختران باکره روستا، یکی را به عنوان چله زری لباس عروس پوشانده روی تختی مفروش بالای بام می نشاندند؛ سپس دختران دیگر دور او حلقه می زدند و این شعر را می خواندند:

چله زری چله زری امسال و سال دیگری عروس کیه عروس کیه چله زری چله زری
سپس اهالی هر خانه با شمع روشنی دور چله زری می چرخیدند و بعد از سوختن شمع ها نقل روی او می ریختند و آن شب را به رقص و شادمانی می گذراندند (شعبانی اصل، ۱۳۸۵: ۹۴-۹۵).

شوخی های لفظی و رفتاری نیز از جمله امور سرگرم کننده بود که موجب کوتاه کردن شب های دراز زمستان می شد؛ از جمله بزرگ ترهای روستای درده فیروزکوه از کوچک ترهای مجلس می خواستند تا در حین خوردن معجون پاکن (شبیه قاووت) واژه بز یا کلماتی دیگر را تکرار کنند (تاج الدینی، ۱۳۸۸: ۷۱). همین سرگرمی در گناباد در شب چله در حین تهیه کف (نوعی چاشنی شبیه بستنی) انجام می شد (شعبانی اصل، ۱۳۸۵: ۹۸). اهالی برزک کاشان نیز در شب ها مسابقه تخمه شکستن اجرا می کردند و هر کس پیاله خود را زودتر تمام می کرد صاحبخانه به او یک جوزقند می داد (جهانی برزکی، ۱۳۸۵: ۹۹). در نطنز نیز گاهی وقتی همه گرم خوردن آجیل می شدند، یک نفر چراغ را خاموش می کرد و فرصتی را برای برداشتن مغز آجیل ها فراهم می کرد که پس از روشن کردن چراغ همگی بر سر او می ریختند و آجیل ها را می گرفتند. گاهی نیز به عمد، یک نفر را به صحبت وامی داشتند تا او را از خوردن شب چره بازدارند (انجوی شیرازی، ۱۳۵۲: ۳۱/۱).

ترغیب کردن کودکان به کشتی گرفتن، از دیگر تفریحات در شب‌نشینی‌های ایرانیان بود (صفی‌نژاد، ۱۳۴۵: ۳۸۶). در مهمانی‌های شبانه نیز جوانان بیشتر به کارهای ورزشی و زورآزمایی علاقه‌مند بودند؛ کارهایی مثل بلندکردن مجسمه مسی با یک دست و نیز پاره کردن سینی مسی (رسولی، ۱۳۷۸: ۲۹۶)، کشتی گرفتن با یک دست، برداشتن دو نفر با پشت گردن، بلند کردن گونی و جوال پُر با دندان (سلیمی، ۱۳۸۱: ۱۷۴). شال‌اندازی نوجوانان و جوانان عاشق‌پیشه نیز فرصت شوخی و خنده را برای حاضران در مجلس فراهم می‌کرد (انجوی شیرازی، ۱۳۵۲: ۱ / ۱۲۷). امروزه تماشای جمعی تلویزیون جزو جدانشدنی شب‌نشینی‌هاست و در گذشته‌ای نه‌چندان دور که رادیو در هر خانه‌ای یافت نمی‌شد، گوش دادن به اخبار رادیو، به‌ویژه در دوران اصلاحات ارضی، یکی از دغدغه‌های شبانه مردم بود (صفی‌نژاد، ۱۳۴۵: ۳۸۷).

۴-۴. شب‌نشینی اضطراری

در فرهنگ مردم ایران، برخی شب‌نشستن‌ها در مواقع خطر و بحران و از روی اضطرار شکل می‌گیرد؛ مانند شواروزک (شب به روز آوردن). در منطقه کهگیلویه و بویراحمد که در مواقع نیاز و به‌منظور مدیریت اتفاقات پیش‌بینی‌نشده روی می‌دهد؛ مواردی چون زادن زنان، مراقبت از مارگزیدگان و جانوردیدگان و بیماران روبه‌موت، نگهداری از اموال در زمان کوچ و بدیهی است در چنین شب نیز بازار فال‌زنی، بازی‌های محلی و بیت خوانی گرم بود؛ نمونه‌ای از مشهورترین بیت‌خوانی که به‌منظور سرگرم ساختن شب‌نشینان خوانده می‌شد چنین است:

پای پَتی وَ گِلِ مُنَه، خُم پینه‌دوزم	اِرسی پاشنه بلند سی پات ای‌دوزم
ای سفر که ای روی چه سیم ای یاری	حلقه طلا یارم اراج سُمباری
دُوش وَ خُوم اُومدی حَظ کِرْدَم وی خُوم	خِیم وَخُت دَس وَ بَغَل تا نیمه‌ی شو

برگردان: پای برهنه به زمین مگذار، خودم گیوه‌دوز هستم، کفش پاشنه‌بلند برایت می‌دوزم. سفری که در پیش داری برایم چه سوغات می‌آوری؟ حلقه طلا و نوار قبا و کلاه برایت می‌آورم. دیشب به خوابم آمدی و از این خواب لذت بردم. در این خواب، من و شما تا نیمه‌شب در آغوش هم بودیم (مجیدی کرائی، ۱۳۹۳: ۵۴۸).

۴-۵. شب‌نشینی عبادی

بسیاری از اعیاد و سوگ‌یادهای مذهبی فرهنگ دینی ما فرصت مغتنمی را برای زیست شبانه فراهم آورده است که می‌توان آن‌ها را شب‌نشینی عبادی نامید که مهم‌ترین آن‌ها عبارت است از:

- شب‌های اعیاد شعبانیه به‌ویژه شب نیمه شعبان موسوم به لیلۃ الصک، لیلۃ البراء، شب برات و شب برات از گناهان، با جلوه‌های آذین‌بندی و بستن طاق نصرت، چراغانی، پخش شیرینی و نذورات دیگر و نمودهایی از دعا و نیایش در تکایا و مساجد، صدقه دادن، صلۀ رحم، کمک به مستمندان، روشن کردن چراغ برات، قرائت فاتحه و قرآن، خواندن ترانه‌های براتی، مولودی‌خوانی، زیارت قبور و روشن کردن شمع بر سر مزارها، پختن نان‌ها و غذاهای آیینی، و آیین‌های فیض‌طلبی کودکان مثل «کمچه بغکی» در شوشتر و «هرارگیزکرد» در قشم و «جیرجیرونی» در ورزنه اصفهان (حاجی محمدیاری، ۱۳۹۰؛ شعبانی‌اصل، ۱۳۸۷). شب برات از موضوعاتی است که مورد توجه توأمان ادبیات عامه و مکتوب بوده است. در ادامه به یک نمونه از اشعار براتی عامیانه و بازتاب شب برات در ادبیات رسمی بسنده می‌شود:

امشو شوو خیراته آمرزش امواته	امشو شوو براته حلوات نواته
امشو شوو خیراته خیرات و براته	امشو شوو خیراته مهدی به مناجاته
امشو شوو براته حلوات نواته	امشو شوو میلاده براتعلی دلشاده

(حاجی محمدیاری، ۱۳۹۰: ۲۳)

ای روز عید خلق وز غم خلق را نجات
بر تو به خیر باد و سعادت شب برات

(سوزنی سمرقندی، ۱۳۴۵: ۳۰)

- اولین شب جمعه ماه رجب موسوم به لیلۃ الرغائب یا شب آرزوها و انجام اعتکاف در ایام مبارک بیض (از سیزدهم تا پانزدهم ماه رجب) و تولد امیرالمؤمنین در شب سیزدهم رجب که با آیین‌های خاصی از جمله خواندن مدح علی^(ع) گرامی داشته می‌شود؛ برای نمونه در آبادی کاورد ساری بعد از نماز مغرب و عشا و پس از خواندن

دعای «یا من ارجو لكل خیر» مداح در وصف علی^(ع) نادعلی می‌خواند و حاضران بندهایی از مدح را تکرار می‌کنند:

ناد علیاً علیاً یا علی	من به خدای ازلی آمدم
خدمت مولای علی آمدم	
ناد علیاً علیاً یا علی	
ای که مرا روح و روانم علی	اول و آخر مرا هم علی
ناد علیاً علیاً یا علی	
سید سالار مرا هم علی	دلبر و دلدار علی یا علی
ناد علیاً علیاً یا علی	

(دوستی، ۱۳۸۸: ۳۱)

- شب‌های دهه اول ماه محرم الحرام با جلوه‌هایی از دسته‌روی‌های شبانه، چاووش‌خوانی، روضه‌خوانی، نوحه‌خوانی، سینه‌زنی، زنجیرزنی، سنگ‌زنی، نواختن سنج و دمام در مساجد، تکایا و سقاخانه‌ها، مراسم شمع و چراغ یا شامگاه خُدام در منبرخانه‌های زنانه شاهرود، مراسم چهل منبر و شام غریبان و آیین‌های ویژه‌ای در شب عاشورا تا صبح برگزار می‌شود؛ مثلاً در بروجرد در شب عاشورا تا چندی پس از طلوع آفتاب، حمام‌ها باز می‌شود. در این روز حمامی‌ها سطل بزرگی از خره (خاک رس الک‌شده با آب و گلاب) درست می‌کنند، آن را کنار در ورودی حمام قرار می‌دهند و عزاداران را در حین ورود غرق در خره می‌کنند. خره‌گیران پس از اندوده شدن کامل سر و بدن در گل، وارد حمام شده، به جمع سینه‌زنان می‌پیوندند. عزاداری در حمام به این صورت است که جماعت دایره‌وار گرداگرد حمام می‌چرخند و یک‌بار با نوحه‌خوان آرام بر سر می‌زنند و دم می‌گیرند و بار دیگر محکم به سینه می‌زنند و چنین ذکر می‌گویند:

عزیزان قتل شاهان است امروز	حسین تا چاشت مهمان است امروز
گلوی نازک بی‌شیر اصغر	نشان تیر عدوان است امروز
سکینه سر برهنه دل پر از خون	به هر کس دست و دامن است امروز

حلقه سینه‌زنی عزاداران تا طلوع آفتاب همواره ادامه دارد و هیچ‌گاه قطع نمی‌شود؛ زیرا به جای عزادارانی که سر و تنش را شسته و خارج می‌شوند، عده‌ای دیگر تازه

زندگی شبانه در فرهنگ مردم ایران ----- علی آنی زاده

وارد حمام می‌شوند و به حلقه سینه‌زنان اضافه می‌شوند. عزاداران پس از خارج شدن از حمام گرم، با صرف صبحانه در حمام سرد، توسط حمامی پذیرایی می‌شوند. خوردن این صبحانه با ذکر یا حسین و صلوات برای عزاداران و روح درگذشتگان همراه است (کرزبر یاراحمدی، ۱۳۸۸: ۲۷۷).

– رمضان المبارک از دیرباز به لحاظ آیینی بهترین و طولانی‌ترین فرصت برای زندگی شبانه و معنوی بوده است. در ذیل به مهم‌ترین جلوه‌هایی که ایرانیان از زیست شبانه این ماه بهره‌مند بوده‌اند اشاره می‌شود:

۱. نظافت و حمام: در گذشته دو نوبت در سال حمام‌های عمومی شلوغ و پرمشتری بود؛ اول: شب عید نوروز و دیگر: پیش از فرا رسیدن ماه مبارک رمضان. در این ماه، اغلب ساعت کار حمام‌های عمومی تغییر می‌کرد تا مسلمانان برای انجام غسل با مشکل روبه‌رو نشوند. در برخی مناطق، حمام‌ها شبانه‌روزی می‌شد و ساعات استفاده برای مردان و زنان اعلام می‌شد. در برخی مناطق از جمله فرنق خمین از ساعت ده شب تا سحر حمام برای زنان و شوهرانی که به غسل نیاز داشتند به‌صورت نوبت کوتاه قرق می‌شد که آداب و کارکردهای اجتماعی و بهداشتی بسیاری داشت.

۲. پیشاشو: در برخی مناطق یک یا چند روز پیش از ماه مبارک مردم طی گلگشت آیینی کلوخ‌اندازان خود را برای روزه‌داری آماده می‌کردند و یک یا چند شب پیش از فرارسیدن ماه مبارک به پیشواز می‌رفتند. این آیین در رشت و بندر انزلی پیشاشو نام داشت.

۳. رؤیت هلال ماه نو: اگرچه امروز بیشتر مردم از طریق مرکز استهلال جویای رؤیت هلال ماه نو هستند؛ اما در گذشته خود مردم نیز دسته‌جمعی به بلندی‌ها می‌رفتند و پس از رؤیت هلال ماه عقیده داشتند که باید به سبزه، آینه، قرآن، کف دست راست، چهره سادات، آب روان، نام خدا، انگشتر فیروزه، شمشیر، درخت یا سکه نگاه کنند. استهلال و دیدن روی خوبرویان از مضامینی است که بسیار در شعر شاعران پارسی‌گوی آمده است:

مردمان آیند استهلال را بالای بام من به زیر سقف دیدم روی عبدالله را
(ایرج میرزا، ۲۵۳۶: ۶۲)

ماه من عیدست و شهری را نظر بر روی تست روی تو چون ماه عید و ماه نو بروی تست

روشن آن چشمی که ماه عید بر روی تو دید شادی آن کس که روز عید در پهلوی تست (هلالی جغتایی، ۱۳۳۷: ۲۶)

۴. بیدارشدن در سحر: در گذشته به جز بیدار کردن‌های عمومی در سحر مثل نواختن نقاره، طبل، شیپور و درکردن توپ، که از طرف موظفین حکومتی انجام می‌گرفت، برخی افراد به فراخور شغل خود به بیدارکردن مردم برای سحر اهتمام داشتند؛ مثل شکارچی‌ها با درکردن تیر، مناجاتیان با خواندن مناجات بر فراز گلدسته مساجد، حمامی‌ها با نواختن بوق برنجی و نواختن طبل توسط مرشدهای زورخانه هر محل.

۵. برگزاری آیین‌های فیض‌طلبی در شب نیمه ماه مبارک رمضان مثل گری‌گشو در بوشهر، الله‌مضونی و هوم‌بابایی در تربت جام و کاشان. رسم هوم‌بابایی در فین کاشان به این ترتیب است که جوان‌ها از شب سوم تا شب پانزدهم ماه مبارک رمضان به در خانه‌ها می‌روند و یک نفر خوش‌صدا سوره مبارکه «و الشمس» را می‌خواند و بقیه بعد از هر آیه جواب می‌گویند.

بچه‌ها:

هاهاها
هاهاها
هاهاها
هاهاها
هاهاها
هاهاها
هاهاها
هاهاها
هاهاها
هاهاها
هاهاها
هاهاها
هاهاها
هاهاها
هاهاها

میدان‌دار:

بسم الله الرحمن الرحيم
والشمس وضحیها
والقمر اذا تلیها
والنهار اذا جلیها
واللیل اذا یغشیها
والسماء و ما بنیها
والارض و ما طیها
و نفس و ما سویها
فالهیمها فجورها و تقویها
قد افلح من زکیها
و قد خاب من دسیها
کذبت ثمود بطغویها
اذا نبعث اشقیها
فقال لهم رسول الله ناقة الله و سقیها
فکذبوه فعقروها فدمدم علیهم ربهم بذنبهم فسویها

زندگی شبانه در فرهنگ مردم ایران ----- علی آبی زاده

و لا یخاف عقبیها
هاهاهاها
بعد از خواندن سوره «والشمس»، صاحب‌خانه را دعا می‌کنند و بچه‌ها آمین می‌گویند.
میدان‌دار:
حق عمرش بده
برکتش بده
سروری‌اش بده
تاج سرش بده
و اگر صاحب‌خانه از دادن فیض به بچه‌ها کوتاهی کند و از پشت بام بر سر آن‌ها آب
بریزد، بچه‌ها در ذمّ او چنین می‌خوانند:

میدان‌دار:
بچه‌ها:
ای صاحب‌خانه، ای مرد زمانه، لطفی به اعانه
ای مرد حقیقت، ای نور بصیرت، باشی تو سلامت
ما دل‌شدگانیم، ما غمزدگانیم، ما منتظرانیم
گر تو بدهی پول، راحت شی و شنگول، از وزوز زنبول
لطفی به اعانه، بی‌عذر و بهانه، ای صاحب‌خانه
و با تکرار این شعر از خانه دور می‌شوند:
از آسمان شیر میاد
صدای شمشیر میاد
از آسمان غُرّه میاد
شمر پدرسوخته میاد

(وکیلان، ۱۳۷۰: ۲۰۷-۲۰۹)

۶. برگزاری تعزیه و عزاداری در ایام شهادت حضرت علی^(ع): در بسیاری از مناطق
در شب شهادت حضرت علی^(ع) مجالس مقابله، عزاداری و تعزیه حضرت علی^(ع)
برگزار می‌شد. همچنین در این شب در مجالس کاملاً زنانه، روضه قنبر خوانده می‌شد.
۷. شب احیا: برگزاری مراسم احیا در شب‌های نوزدهم، بیست‌ویکم و بیست‌وسوم
ماه رمضان علاوه بر آداب مذهبی مثل غسل، خواندن دعای جوشن کبیر، قرائت قرآن،
خواندن نمازهای نافله و قرآن به سر گرفتن، دارای آیین‌هایی مردمی بود؛ مثل گره زدن
ریسمان الغوث توسط زنان و ...

- شب زنده‌داری در شب‌های قدر نیز بسامد بالایی در دیوان شاعران دارد:
- زنده از «اوحی الی عبده» دل شب داشته از «آیت عند ربی» نزل احیاء ساخته
(نظیری نیشابوری، ۱۳۴۰: ۴۸۶)
- دل ز احیای شب دیجور روشن می‌شود زین جواهر سرمه چشم کور روشن می‌شود
(صائب تبریزی)
۸. مراسم کوله‌مرجان به‌منظور لعن و نفرین قاتل حضرت علی^(ع) در شب بیست‌وهفتم ماه رمضان.
۹. خوردن کله پاچه در شب بیست‌وهفتم به نیت شادباشی قصاص قاتل حضرت علی^(ع) از دیگر سرگرمی‌های فرح‌بخش این ماه عزیز بود.
۱۰. کمچلی‌زدن یا کلیدزنی توسط زنان نابارور و دختران دم‌بخت در شب بیست‌وهفتم در قالب آیین شبانه.
۱۱. در برخی مناطق ایران در شب بیست‌وهفتم در خانه اعیان، مجلس «شبهه قطامه»، معشوقه ابن ملجم اجرا می‌شد؛ به این ترتیب که زنی مضحک و قرمزپوش در مجلس بزمی منتظر آزادی نامزد خود بود تا از او کام بگیرد و مدام برای او ترانه می‌خواند و این‌گونه به عاشق زندانی‌اش پیغام می‌فرستاد تا اینکه کنیز سیاه هیولایی وارد می‌شد و بقچه‌ای را جلوی پای قطامه می‌انداخت و قطامه با بازکردن بقچه سر ابن ملجم را در آن می‌دید.
۱۲. در گذشته در ایران و به‌ویژه میان شیعیان نجف رسم حنابندان رایج بود؛ مردان معمولاً مقداری حنا خریداری می‌کردند و آن را طواف می‌دادند و به مردان دیگر به قدر ریششان حنا می‌بخشیدند؛ اما نذر حنای زنان با ظرایف بسیار همراه بود.
۱۳. بسیاری از خانواده‌ها، شب‌های ماه مبارک را بهترین فرصت برای ادای صله رحم در قالب دعوت به افطار و یا شب‌نشینی می‌دانند. در این محافل شبانه مردم از حال هم باخبر می‌شوند، اگر کسی گرفتار باشد در رفع آن می‌کوشند. در نطنز اگر ماه رمضان به زمستان بیفتد به‌استثنای شب‌های قتل، مردم شب‌نشینی را ثواب می‌دانند؛ ولی زودتر از معمول شب‌نشینی را خاتمه می‌دهند (انجوی شیرازی، ۱۳۵۲: ۱/ ۳۲-۳۳).

زندگی شبانه در فرهنگ مردم ایران ----- علی آبی زاده

۱۴. مناجات خوانی و انواع آن (صلاخوانی، سحرخوانی، ریزخوانی، سحرآوازی، سحرخوانی با نواختن تنبور و سرنا در شب‌های ماه مبارک، برگزاری آیین الوداع خوانی از شب بیست و هفتم تا پایان ماه مبارک رمضان).

۱۵. دیدن هلال عید از موضوعاتی است که به جز فرهنگ عامه در ادبیات کتبی نیز بازتاب یافته است:

هست فردا عید و هر کس ماه نو دارد هوس عید ما روی تو و ماه نو ابروی تو بس (هلالی جغتایی، ۱۳۳۷: ۸۷)

عید شد خواهیم دیدن ماه یعنی روی دوست روزه داران ماه بیند و ما ابروی دوست (شیخ کمال خجندی، ۱۳۷۴: ۱/ ۳۲۵)

۱۶. عیدی فرستادن برای نو عروسان و دختران نامزد کرده (نک: وکیلیان، ۱۳۸۵؛ ابوالمعالی الحسینی، ۱۳۸۶؛ گروه مولفان، ۱۳۹۲: ۱/ ۶۹۲ - ۶۹۴؛ همان، ۱۳۹۲: ۴/ ۲۹۹۳ - ۲۹۹۴).

۶-۴. شب‌نشینی‌های آیینی

برخی مجالس شبانه، قائم به یک آیین ویژه هستند؛ یعنی تنها در بستر همان آیین معنا می‌یابند. در ایران شب مناسب‌ها غالباً پرشورتر از روز آن است در ادامه به مهم‌ترین این شب‌ها اشاره می‌شود:

- شب شش و شب نام‌گذاری نوزاد. در این شب، مجموعه‌ای از آیین‌ها انجام می‌گرفت؛ از جمله دست به دست کردن نوزاد تا صبح، خواندن شعر و دعا، گذاشتن خال با اسپند سوخته برای نوزاد، زدن هفت سوزن به لچک نوزاد، خواندن دعای هفت قفل و خواندن ترانه‌هایی از این قبیل:

بچه بچه ماهه بچه	خدانگهدار بچه
هر که خوره نون بچه	دعا کنه جون بچه
بگیر بچه	بگیر بچه
بچه درم یگانه	کوک (کبک) میون خانه
ککر ککر میخونه	چشمش به تو ممانه

(شکورزاده، ۱۳۴۶: ۱۱۴-۱۱۸)

- شب جوش زدن دندان کودک به منظور سرگرم کردن بچه و هم‌دردی با والدین کودک (گلستانه، ۱۳۸۸: ۵۱).

- شب‌های پیش و پس از ختنه‌سوران.

- نشست‌ها و گفت‌وگوهای شبانه مختلفی که در سنت ازدواج از انتخاب همسر تا شب زفاف شکل می‌گیرد. در بسیاری از آیین‌های سنت ازدواج لفظ شب مشهود است؛ مثل آیین‌های «پول‌تویل‌دشو» یعنی شب تحویل دادن پول شیربها به خانواده عروس یا «مبارک‌شوئه» یعنی شب مبارک گفتن خانواده عروس به خانواده داماد در دانسفهان قزوین (یوسفی‌رامندی، ۱۳۸۷: ۲۳۵-۲۳۷) و شب حنابندان، شب زفاف، شب عروس‌کشان و شب جاهل‌نشون که نشست شبانه‌ای است با حضور جوانان هم‌سن‌وسال داماد به منظور پایان بخشیدن به دوره مجردی داماد شکل می‌گیرد (رسولی، ۱۳۷۸: ۳۲۹).

- شب یلدا و شب چهارشنبه‌سوری با جلوه‌هایی از آتش‌افروزی، فیض‌طلبی برای جمع‌آوری هیزم توسط کودکان، کوزه‌شکنی، بخت‌گشایی، دیدار خانواده‌های معزی و روشن کردن اجاق خانه آن‌ها، خوانچه فرستادن برای دختران عقدکرده، گرفتن فال کوزه، قاشق‌زنی و کلیدزنی، پخت نان و غذای مخصوص این شب، انجام بازی‌های محلی، اجرای تعزیه مختار ثقفی و برخی آیین‌های فیض‌طلبی مثل بره‌گردانی در گیلان، علی‌دوستو در دامغان، شال‌اندازی در لرستان و کجاوه‌اندازی در آذربایجان (شایسته‌رخ، ۱۳۸۷: دوستی و شاهرودی، ۱۳۹۰).

- سمنوپی در مناسبت‌هایی چون شب شهادت حضرت فاطمه^(س) و شب پیش از نوروز.

- باران‌خواهی: در برخی مناطق جنوبی ایران ازجمله بوشهر، آیین باران‌خواهی در شب انجام می‌گیرد؛ به این ترتیب که مردم به همراه بزرگ‌ترها و ریش‌سفیدان محله‌ها، در یک شب جمعه اجتماعی تشکیل می‌دهند و این اشعار را می‌خوانند.

پاش تا بریم قبله دعا بلکه خدا رحمش بیا
بیا تا بشیم قبله دعا بلکه خدا رحمش بیا

سپس همگی به راه می‌افتند و به‌سوی قبله دعا می‌روند و دسته‌جمعی این اشعار را می‌خوانند:

زندگی شبانه در فرهنگ مردم ایران ----- علی آبی زاده

باربارونی، شارشارونی، الله تو بده، بارون، سی ما عیالوارون، مَشْت جوی داشتیم، سَرْتَلی کاشتیم، برون زد و دَر اومد، مَشْتی مو مَشْتی تو، مَشْتی خیر بارون. در ادامه جلوی هر خانه که می‌رسند، می‌ایستند این اشعار را می‌خوانند. تال^{۱۹} خیر، مُشْتک، یه تکه نانی، مَشْتک، یه دسته نونی، مَشْتک.

صاحبخانه نیز در حد توان خویش، مقداری حبوبات، هیزم، پول و یا لوازم دیگر را که برای تهیهٔ آش لازم است به آن‌ها می‌دهد. درنهایت آیین‌ورزان در روز بارش باران از مواد گردآورده شده آشی بار می‌گذارند و شکرانه می‌دهند (گروه مؤلفان، ۱۳۹۲: ۳/ ۱۸۰۷-۱۸۰۸).

- ماه‌گرفتگی موسوم به مونگ‌بهیتی: مردم بوشهر در شب ماه‌گرفتگی ضمن نواختن ظروف مسی دوداندود با نوای آن یزله می‌کنند و می‌رقصند و اشعار ذیل را می‌خوانند:

سپا زنگی ماه ول کن	ماه شب چهارده ول کن
دی زنگرو ماه ول کن	ماه شب چهارده ول کن

(گروه مؤلفان، ۱۳۹۲: ۳/ ۳۴۴۳ و ۳۵۶۷)

۵. نتیجه

شب در فرهنگ ایرانی همواره فرصت مغتنمی برای رمزگشایی و معنویت و نیز محملی برای دورهمی‌های خانوادگی بوده است. با ورود اسلام به ایران و ترکیب آموزه‌های متعالی آن با تمدن کهن ایرانی، شب به‌عنوان زمانی قدسی، جایگاه والایی برای برگزاری آیین‌ها یافت و بسیاری از مناسبت‌های مذهبی موجب حیات شبانهٔ ایرانیان شد؛ شب‌زنده‌داری و برگزاری مراسم شب قدر و عزاداری شب‌های محرم و سحرخیزی و مناجات‌خوانی در ماه مبارک رمضان از مهم‌ترین آن‌هاست. زندگی شبانه در فرهنگ سنتی ایران، تعریف متفاوتی با زیست شبانهٔ شهری دارد. در فرهنگ مردم ایران، سپری کردن ساعات شبانه، به‌ویژه در گذشته، بیشتر در قالب شب‌نشینی‌ها و دورهمی‌های خانوادگی انجام می‌پذیرفت؛ از این رو، غیر از مناطق گرمسیری ایران - که زیست و فعالیت‌های اجتماعی شبانهٔ خود را مرهون مساعد بودن هوا در بازه زمانی شب است - زمستان و شب‌های ماه مبارک رمضان، بهترین فرصت برای ضیافت‌های شبانه بود. در حیات شبانهٔ نوین، عامل سرزندگی اجتماعی شبانه، ایجاد پاتوق و

قرارهای شبانه برای گروه‌های مختلف، با پایگاه‌های اجتماعی متفاوت است که این مهم در شب‌نشینی‌ها با بهره‌مندی از عنصر گفت‌وگو، تعامل و انتقال تجربه بزرگان به جوانان اتفاق می‌افتد. شکم‌گردی شبانه امروزه از جذاب‌ترین مباحث فراغت‌ی گردشگری شهری است. این امر در گذشته ذیل شب‌چره با تأکید بر داشته‌ها و تولیدات بومی، به‌ویژه فرآوری کردن محصولات زراعی شب‌نشینان، شکل می‌گرفت. امروزه، اگرچه مراکز هنری و فرهنگی‌ای همچون سینماها، تماشاخانه‌ها، موزه‌ها و گالری‌ها در ساعات پایانی شب بار اصلی فعالیت‌های فرهنگی شبانه را به دوش می‌کشند، در شب نشینی سنتی، امور هنری و تفریحی بیشتر در کانون خانواده و در قالب ارزش‌های فرهنگ اصیل ایرانی، همچون کتاب‌خوانی، شاهنامه‌خوانی، نقالی، دوبیتی‌خوانی و تفأل و نیز با توجه به حال و هوای مجلس، سن، موقعیت و نسب خویشاوندان، صورت می‌گرفت. در شهرهای ۲۴ ساعته سودآوری، پایه اقتصاد شبانه را طرح‌ریزی می‌کند؛ در صورتی که در شب‌نشینی ایرانیان خرده‌فعالیت‌های اقتصادی بهانه‌ای برای هم‌زیستی مردم در قالب همیاری‌های محلی و انتقال تجربه‌های شغلی و هنری بود. اگرچه حیات و سرزندگی^{۲۰} شبانه سنتی ایران بیشتر درونی است و در کانون خانواده و جمع‌های خویشاوندی و همسایگی شکل می‌گیرد؛ جلوه‌های متنوعی از حضور مردم اعم از زنان، مردان و کودکان در فضای بیرونی جامعه هست که بیشتر دستاورد آیین‌ورزی مردمانی است که طی یک آیین شبانه، با باوری عمیق خاطره‌ای جمعی را جان می‌بخشند؛ از این رو، می‌توان ادعا کرد زندگی شبانه جمعی در جامعه سنتی ایران، گذشته از بازی‌های شبانه برای مردان و مکان‌هایی همچون قهوه‌خانه و زورخانه - که حیات شبانه در بیرون از خانه و محیط خارجی برای این قشر را فراهم می‌آورد - اغلب اجتماعات شبانه ایرانیان با جنبه‌های فرهنگی و اعتقادات آن‌ها گره خورده است؛ به‌گونه‌ای که می‌توان ادعا کرد زیست شبانه آن‌ها قائم به آیین و مناسبت بوده است و حضور عامه مردم در فضای بیرون از خانه به‌منظور رقم زدن تفریح، اقتصاد و اجتماع در شبانگاه به‌صورت غیرآیینی کمتر مجال بروز یافته است.

زندگی شبانه در فرهنگ مردم ایران ----- علی آبی زاده

گفتنی است این مقاله برگرفته از پژوهشی با عنوان «از شب‌نشینی تا زندگی شبانه ایرانیان» است که با حمایت مرکز پژوهش و سنجش افکار صدا و سیما و با نظارت فاطمه عظیمی فرد در سال ۱۳۹۵ انجام گرفته است.

پی‌نوشت‌ها

1. Night - life
2. Carmona
3. Chatterton & R. Hollands
4. Krietzman
5. Chapman
6. Heath & Strickland
7. Bianchini & Montgomery
8. Lynch
9. Night - life
10. urban - Night - image

۱۱. چه‌قه‌خانه Čaqa xâna در اصطلاح به اتاق کوچک کنار سالن مسجد گفته می‌شود که برای بحث و شوخی جوانان و استراحت غریبه‌ها و برگزاری امور خدماتی مراسم ترحیم و جشن‌ها تعبیه شده است.

۱۲. سهرداری‌خانه Sardâri xâna در محله‌های قدیمی مناطق کردنشین مغازه‌هایی وجود دارد که در آن ذرت بوداده، قاووت، دوشاب، حلوا، فرنی و... تهیه می‌شود در این مکان اغلب شب‌ها محافل مردانه برای انجام بازی‌های مختلفی از جمله ترنابازی، دومینه و... شکل می‌گیرد.

۱۳. دیوانخان اتاق ویژه پذیرایی خان‌های سابق است که در آن خوش‌خوان برای اهالی بیت می‌خواند. اکنون دیوانخان‌های روستاها در اختیار کدخدا قرار دارد.

14. garalâuze

۱۵. درآوردن پنبه از غوزه.

۱۶. بیرون آوردن دانه‌های پنبه.

۱۷. آوازخوانی ترتیبی حاضران.

۱۸. آوازخوانی در جواب یکدیگر.

۱۹. یک شاخه هیزم.

20. Livability

منابع

- آقایی، سیما و حمیدرضا آقایی (۱۳۸۶). «آیین شاهنامه‌خوانی عشایر». *فرهنگ مردم*. ش ۲۱ و ۲۲. صص ۱۴۸ - ۱۵۵.
- آنی‌زاده، علی (۱۳۹۴). «بازنمایی آیینی نوروز فاطمی در رسانه ملی». *گزارش پژوهشی*. تهران: مرکز پژوهش و سنجش افکار صداوسیما.
- آیت‌اللهی، فاطمه‌السادات (۱۳۹۴). «زنان، شهر و زندگی شبانه» *پنجره*. س ۵. ش ۲۱. ص ۳۸.
- ابوالمعالی‌الحسینی، نسرین (۱۳۸۶). «ماه رمضان در فرهنگ مردم ایران (سحر، افطار، مناجات‌خوانی و مجالس قرآن)». *گزارش پژوهشی*. تهران: مرکز پژوهش و سنجش افکار صداوسیما.
- انجوی شیرازی، سید ابوالقاسم (۱۳۵۲). *جشن‌ها و معتقدات زمستان*. ج ۱. تهران: امیرکبیر.
- ----- (۱۳۵۴). *جشن‌ها و معتقدات زمستان*. ج ۲. تهران: امیرکبیر.
- ایرج میرزا (۲۵۳۶). *تحقیق در احوال و آثار و افکار و اشعار ایرج میرزا و خاندان و نیاکان او*. به اهتمام محمدجعفر محجوب. ج ۴. تهران: چاپ افست گلشن.
- بخشی‌زاده آلیانی، اسماعیل (۱۳۹۱). *سیری در زندگی تالش‌ها*. تهران: زیتون.
- بلوکباشی، علی (۱۳۹۳). *قهوه‌خانه و قهوه‌خانه‌نشینی در ایران*. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- پورمحمدی، مرضیه و فاطمه آیت‌اللهی (۱۳۹۱). «زندگی شبانه در قم پتانسیل‌ها و ضرورت‌ها». *پنجره*. س ۴. ش ۱۵. صص ۵۴ - ۵۵.
- تاج‌الدینی، شعبان‌علی (۱۳۸۸). «آداب و آیین‌های زمستان در درده فیروزکوه». *نجوای فرهنگ*. دفتر پژوهش‌های رادیو. ش ۱۳. صص ۶۹ - ۷۲.
- جمال‌زاده، محمدعلی (۱۳۴۱). *فرهنگ لغات عامیانه*. به کوشش محمدجعفر محجوب. تهران: ایران زمین.
- جوادیان کوتنایی، محمود (۱۳۷۰). «ادبیات شفاهی مازندران». *در قلمرو مازندران*. به کوشش حسین صمدی. تهران: نقش جهان. صص ۱۵۰ - ۲۰۰.
- جهانی برزکی، زهرا (۱۳۸۵). *برزک نگین کوهستان*. کاشان: مرنجاب.
- حاجی‌محمدیاری، رقیه (۱۳۹۰). «تجلی ماه شعبان در گستره فرهنگ مردم (با تأکید بر جشن نیمه شعبان)». *گزارش پژوهشی*. تهران: مرکز پژوهش و سنجش افکار صداوسیما.

زندگی شبانه در فرهنگ مردم ایران ----- علی آنی زاده

- حسنی، علیرضا و الهه سادات هاشمی فدکی (۱۳۹۲). «ایجاد سرزندگی شبانه شهری با رویکرد طراحی فضاهای ۲۴ ساعته؛ نمونه موردی خیابان آزادشهر مشهد». *همایش ملی معماری، شهرسازی و توسعه پایدار با محوریت از معماری بومی تا شهر پایدار*. مشهد: مؤسسه آموزش عالی خاوران.

http://www.civilica.com/Paper-APSD01-APSD01_030.html

- حسینی، فرزانه و داریوش غیبی (۱۳۹۳). «بررسی رویکردهای تأثیرگذار بر فضای عمومی شهری با تأکید بر پویایی و تعاملات اجتماعی نمونه موردی؛ شهر شیراز». *همایش ملی مهندسی عمران، معماری و مدیریت پایدار شهری*. گرگان: سازمان ملی استاندارد استان گلستان،

http://www.civilica.com/Paper-CIVIL01-CIVIL01_088.html

- حمیدی، علی اکبر و همکاران (۱۳۸۴). *مردم‌نگاری الموت*. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- خجندی، شیخ کمال (۱۳۷۴). *دیوان شیخ کمال خجندی*. ج ۱. به اهتمام ایرج گل سرخی. تهران: سروش.

- داعی‌الاسلام، سید محمدعلی (۱۳۶۳). *فرهنگ نظام*. ج ۳. تهران: دانش.

- دوستی، شهرزاد و المیرا شاهرودی (۱۳۹۰). «جلوه‌های چهارشنبه‌سوری در فرهنگ مردم». *گزارش پژوهشی*. مرکز تحقیقات صداوسیما.

- دوستی، شهرزاد (۱۳۸۸). «تجلی آیین‌های میلاد حضرت علی(ع) در فرهنگ مردم». *گزارش پژوهشی*. مرکز تحقیقات صداوسیما.

- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه*. ج ۹. تهران: دانشگاه تهران.

- رسولی، غلامحسین (۱۳۷۸). *پژوهشی در فرهنگ مردم پیرسواران*. تهران: بلخ.

- رضوان، محمد و عبدالله خیری (۱۳۸۹). «سیمای شبانه؛ ضرورت انطباق تصویر روز با نورپردازی شهر». *منظر*. ش ۷. ۷۸ - ۷۹.

- سلیمی، هاشم (۱۳۸۱). *زمستان در فرهنگ مردم کرد*. تهران: سروش.

- سندگل، کبری و امین‌الله سرابندی (۱۳۸۶). *نوروز در نیمروز*. مشهد: پاژ.

- سوزنی سمرقندی، محمد بن مسعود (۱۳۴۵). *دیوان حکیم سوزنی سمرقندی*. به اهتمام ناصرالدین شاه‌حسینی. تهران: چاپخانه سپهر.

- شایسته‌رخ، الهه (۱۳۹۱). «علم‌آموزی و دانش‌اندوزی در فرهنگ مردم ایران». *گزارش پژوهشی*. تهران: مرکز تحقیقات صداوسیما.

- ----- (۱۳۸۷). «استقبال از سرما با بدرقه یلدا». *گزارش پژوهشی*. مرکز تحقیقات صداوسیما.

دوماهنامه فرهنگ و ادبیات عامه ----- سال ۶، شماره ۲۱، مرداد و شهریور ۱۳۹۷

- شعبانی اصل، فاطمه (۱۳۸۵). «آیین شب چله». *فرهنگ مردم ایران*، ش ۷ و ۸، صص ۹۲-۱۰۶.
- ----- (۱۳۸۷). «جلوه‌هایی از نیمه شعبان در گستره فرهنگ مردم ایران». *گزارش پژوهشی*. تهران: مرکز پژوهش و سنجش افکار صداوسیما.
- شکورزاده، ابراهیم (۱۳۴۶). *عقاید و رسوم عامه مردم خراسان به انضمام پاره‌ای اشعار و لغات و امثال و افسانه‌ها و فال‌ها و دعاها*. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- شببانی، مهدی و همکاران (۱۳۹۴). «مناظر آیینی و نقش آن در کیفیت بخشی به فضاهای شهری». *همایش ملی معماری و شهرسازی ایرانی اسلامی*. رشت: دانشگاه پیام نور استان گیلان، http://www.civilica.com/Paper-NCIIAU01-NCIIAU01_387.html
- صادقی مقدم، چوکامی، محمدرضا و همکاران (۱۳۹۳). «تبیین و اولویت بندی معیارهای ارتقای سرزندگی فضاهای شهری از طریق ایجاد زندگی شبانه با استفاده از مدل تحلیل فرآیند سلسله مراتبی AHP نمونه موردی: خیابان ولیعصر قزوین». *اولین کنفرانس ملی شهرسازی، مدیریت شهری و توسعه پایدار*. تهران: مؤسسه ایرانیان، انجمن معماری ایران، http://www.civilica.com/Paper-UUSD01-UUSD01_1216.html
- صحت، صادقه (۱۳۸۸). «نگاهی به موسیقی محلی کردی». *نحوای فرهنگ*. دفتر پژوهش‌های رادیو. ش ۱۲، صص ۶۹-۷۴.
- صدری افشار، غلامحسین و نسرین و نسترن حکمی (۱۳۸۸). *فرهنگ نامه واژگان و اعلام فارسی*. تهران: فرهنگ معاصر.
- صفی نژاد، جواد (۱۳۴۵). *مونوگرافی ده طالب آباد*. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات جمالی.
- قرشی نژاد، سیدمهدی و رها بحتویی (۱۳۹۲). «نقش نورپردازی در ارتقای کیفیت زندگی شبانه در کلانشهرها نمونه موردی: خیابان ولیعصر». *همایش ملی معماری پایدار و توسعه شهری*. بوکان: شرکت سازه کویر. http://www.civilica.com/Paper-SAUD01-SAUD01_248.html
- کاووسی، سعید (۱۳۹۴). «بازآفرینی فعالیت‌های شبانه فضاهای شهری در ایران با تأکید بر اصول شهرهای ۲۴ ساعته (نمونه موردی خیابان امام رضا(ع) مشهد». *اولین کنفرانس تخصصی معماری و شهرسازی ایران*. شیراز: مؤسسه عالی علوم و فناوری حکیم عرفی شیراز، http://www.civilica.com/Paper-AAUC01-AAUC01_164.html
- گروه مؤلفان (۱۳۹۲). *وازیگاه*. زیر نظر جهانگیر نصری اشرفی. تهران: آرون.

زندگی شبانه در فرهنگ مردم ایران ----- علی آبی زاده

- گلستانه، مزار (۱۳۸۸). *سور و سوگ در سیستان*. زابل: عروج اندیشه.
- مجیدی کرائی، نورمحمد (۱۳۷۱). *تاریخ و جغرافیای ممسنی*. تهران: علمی.
- ----- (۱۳۹۳). *مردم و سرزمین های استان کوهگیلویه و بویراحمد*. تهران: آرون.

- معین، محمد (۱۳۴۳). *فرهنگ فارسی معین*. تهران: امیرکبیر.
- مؤیدمحسنی، مهری (۱۳۸۱). *فرهنگ عامیانه سیرجان*. کرمان: کرمان شناسی.
- نصیری، معصومه و مریم اسماعیلی (۱۳۸۹). *مجن بهشتی پنهان*. پردازشگران.
- نظیری نیشابوری، محمد حسین (۱۳۴۰). *دیوان نظیری نیشابوری*. با مقابله و تصحیح و تنظیم و جمع و تدوین مظاهر مصفا. تهران: امیرکبیر و زوار.
- نفیسی، علی اکبر (۱۳۵۵). *فرهنگ نفیسی*. ج ۳. تهران: کتابفروشی خیام.
- وکیلان، احمد (۱۳۸۵). *رمضان در فرهنگ مردم*. ج ۳. تهران: سروش.
- هلالی جغتایی، بدرالدین (۱۳۳۷). *دیوان هلالی جغتایی با شاه و درویش و صفات العاشقین او*. به تصحیح و مقابله و مقدمه و فهرست سعید نفیسی. تهران: انتشارات کتابخانه سنایی.

- kreitzman (1999). *The 24 Hour society*. profile Books. London.
- Bianchini, f. & Montgomery, J. & et al., (1988). *City Centeres, city Cuiturs; The Role of The Arts hn the revitalization of towns and cities*. Monchester; Monehes ter Free preff for the centre for local Economic strategies.
- Jacobs, J. (1961). *The death and life of Great American cities*. New York: Random House.

The Nightlife in Iranian Folk Culture

Ali Anizadeh^{1 *}

1. M.Sc. in Persian Language and Literature/ Center for Research and Mental Status
Examination- Islamic Republic of Iranian Broadcasting

Receive: 03/012/2016 Accept: 27/04/2018

Abstract

The nightlife is one of the indicators of community's lifestyle that shows the people's view of night and the manner they benefit from this period of time. Although the concept of theoretical biology at night, was formed after the industrial revolution and the transition to economic growth for efficient use of time, but it is obvious that most nations appropriate to their culture and values have experienced the nightlife. In Iran's traditional society, the old soirée is the main focus that by its analysis we can find the quality of Iranians' nightlife; time, place, food, the manner of invitation, a variety of cultural and art Entertainments, are amongst the most important components of common Soirée. Except that, many aspects of social vitality in Iran due to nocturnal rituals are performed in the context of night, natural rituals like Yalda, Chaharshanbesuri, Tirmasizdahsho or Religious rituals like the nights of holy Ramadan, Muharram and specially the night of Ashura, the Bara'at Night (mid Sha'ban), The Night of Wishes (The first Friday night of Rajab) and family rituals like babies six nights, baby's first teeth, circumcision night, wedding night and non-monsoon rituals like asking for rain and eclipse. This article tries to study the origin and background of 24 hour cities, the tradition of soirée in Iran as the most important leisure activities and social effects of Iranian nightlife.

Keywords: Nightlife, Nocturnal Social Life, 24 hour cities, Soirée Tradition, Ritual soirée.

*Corresponding Author's E-mail: anizadehali@yahoo.com